

Ислом тафаккури • Исламская мысль • Islamic Thought • الفكر الإسلامي

Islom tafakkuri

ISSN 2181-9572

2022-yil
2-son

МУНДАРИЖА

МОЗИЙГА НАЗАР

N.Mukhamedov. Шошлик муҳаддисларнинг Марвдаги фаолияти.....	3
Ш.Р.Тохтиев. Роль Джуйбарских шейхов в политической и религиозной жизни Бухарского эмирата.....	8
М.Алижонов. Ғози Юнус ва жадидчилик ҳаракати.....	14
З.Зинатуллаев. Марказий Осиё бошқарув тизимида доир илмий-назарий ёндашувлар .21	
Г.Р.Хидирова, Э.И.Хидиров. XVI аср I-ярмига оид манбаларда Тошкент шаҳри ва вилояти топонимларининг ёритилиши	27
N.A.Hafizov. Abu Hafs Nasafiy yashagan davrda ilmiy muhit.....	33

ТАСАВВУФ

Г.Н.Наврўзова. Нақшбандия таълимотида ризо тушунчаси	39
Т.А.Хатамов. Мустақиллик йилларида тасаввуфга оид илмий-маърифий мероснинг тадқиқ этилиши	47
М.Исахан, Б.Сманова. XX асрдаги нақшбандия тариқатининг мужаддида-хусайния тармоғи маънавий раҳбарлари фаолияти	53

МАНБАШУНОСЛИК ВА ТИЛШУНОСЛИК

Y.Ismailova. К вопросу постановки произношения эмфатических звуков	58
Г.О.Раҳматова. Туркий оғзаки шеърятда қасида жанри ва унинг генезиси.....	63
A.A.Shehata. الصورة ودورها في تعليمية العربية لغير الناطقين بها (Сурат ва унинг араб тилини ғайриарабларга ўргатишдаги ўрни).....	67
A.Mohamed. علم العروض والنهج المبتكر في تدريسه للناطقين بغير العربية (Аруз илми ва уни ғайриарабларга ўқитишда инновацион ёндашувлар).....	70
Х.Нуриддинов. Араб адабий тилида масдарларнинг келиб чиқиши.....	75
B.Djafarov, Z.Arifdjanov. Fors tilidagi o'zlashmalar haqida	81
A.Nig'monov. Xo'jandiyning "Latofatnoma" asarining turkiy adabiyot noma janri rivojida o'rni	85

Муассислар:

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар
Маҳкамаси ҳузуридаги
Дин ишлари бўйича қўмита,
Ўзбекистон мусулмонлари идораси,
Ўзбекистон халқаро ислом академияси

Бош муҳаррир:

Музаффар КОМИЛОВ

Нашр учун масъул:

Иродахон ГАФУРОВА

Таҳрир хайъати:

Зоҳиджон ИСЛОМОВ
Аҳаджон ҲАСАНОВ
Хамида ТҮЙЧИЕВА
Илҳомжон БЕКМИРЗАЕВ

Жамоатчилик кенгаши:

Содиқ ТОШБОЕВ
Неъматулло МУХАМЕДОВ

Муҳаррир:

Дурбек РАҲИМЖОНОВ

Рус ва инглиз тили муҳаррири:

Рафия МАТИБАЕВА

Бадий муҳаррир:

Лутфулло АБДУЛЛАЕВ

Ўзбекистон Республикаси Президенти Администрацияси ҳузуридаги
Ахборот ва оммавий коммуникациялар агентлигида
2018 йил 17 сентябрда рўйхатга олинган.
Гувоҳнома рақами – 0968.
Йилда ўн иккита сонгача нашр этилади.
Нашр кўрсаткичи – 1323.
ISSN 2181-9572

Таҳририят манзили:

Тошкент ш., А.Қодирий кўчаси, 11-уй.
Тел./факс: (+99871) 244-00-91
E-mail: islomtafakkuri@iiaau.uz

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги
Дин ишлари бўйича қўмитанинг 03.06.2022 йилдаги
03-07/4438-сонли хулосаси асосида тайёрланди.

Қўлёзмалар қайтарилмайди.

Мақолалар кўчириб босилса ёки иқтибос
олинса, «Ислом тафаккури» журналидан
олингани кўрсатилиши шарт.
Журнал саҳифаларида Аллоҳ таоло исмлари,
Қуръони карим оятлари ва ҳадислар берилётгани сабабли
уни ножиоз жойларга ташламанг.

Журналдаги мақолаларда берилган маълумотларнинг
тўғри ва оригиналлиги учун муаллифларнинг шахсан
ўзлари масъулдирлар.

Босишга 25.08.2022 йилда рухсат берилди.
Қўғоз бичими 60x84 1/8. Офсет усулида
босилди. Шартли 32,6 б.т. Буюртма:
Адади 100 дона.

Ўзбекистон халқаро ислом академияси нашриёт-матбаа
бирлашмаси босмахонасида чоп этилди.
Тошкент ш., А.Қодирий кўчаси, 11-уй.

B.Daminov, D.Yusupova. Arab tilini o'rganishning o'ziga xos jihatlari	90
В.Мамаджанова. Калькирование – один из способов формирования экономической терминологии в арабском литературном языке	95
U.Tadjiyeva. Arab va o'zbek tilshunosligida xalq maqollarini o'rganishning nazariy asoslari	100
S.M.Rayimjonov. Mahmudxo'ja Behbudiy "padarkush" asarida arabiy o'zlashmalar va ularning mavzuiy tasnifi.....	104
Ф.Э.Файзуллаев. XVI аср нарратив манбаларида Шайбоний Убайдуллахон хақида мухтасар қайдлар.....	108

ХАДИСШУНОСЛИК ВА ҚУРЪОНШУНОСЛИК

Л.А.Алиджанова. “Саҳиҳ ал-Бухорий”даги табобатга доир ҳадислар шарҳининг қиёсий таҳлили.....	114
А.Ғуломов. Маҳмуд ибн Зайд Ломишийнинг “тамҳид” асарида ҳукмий оятлар таҳлили..	118
R.Namroqulova. Sahobiy-roviylar faoliyati..	122
У.А.Ҳасанов. Замонавий тафсиршуносликнинг услубий асослари	125

АЛЛОМАЛАР МЕРОСИ

Р.Исакджанов. Ибн Сино илоҳиётга оид қарашларининг ислом фалсафаси ривождаги ўрни.....	129
О.Т.Шарипова. Хожа Юсуф Ҳамадонийнинг Абдулҳолик Ғиждувоний дунёқарашининг шаклланишидаги ўрни.....	137
М.Мадаева. Алишер Навоий “Сабъи сайёр” достонининг мичиган университети фондида сақланаётган нусхаси ҳақида	142
P.S.Rajarov. XIX asr oxiri-XX asr boshlarida faoliyat yuritgan turk mutakallimlari qarashlari	145
С.Т.Дўсматов. Маҳмуд Замахшарий ва унинг мақомалари хусусида.....	152

ИСЛОМШУНОСЛИК

Ш.Шовкатов. Суннат ва унинг ислом ҳуқуқидаги ўрни.....	157
Ф.Худойназаров. Жарҳ ва таъдил ҳақида мулоҳазалар	161
Ш.Жўраев. Илк ислом даврида дипломатик муносабатларнинг шаклланиши ва ривожланиши.....	166

ДИНШУНОСЛИК

Э.Ибрагимов. Конфессиялараро бағрикенгликни мустаҳкамлашда Ўзбекистон тажрибаси	172
М.Алимова. Ибтидоий диний тасаввурларни англашда асотирларнинг ўрни	176
М.Абдуллаева. Развитие культурного разнообразия и межнационального согласия в узбекистане	181
Г.Худойберганава. Христианликнинг илк давларида аскетик қарашлар эволюцияси	185

МАЪНАВИЯТ ВА ҲУҚУҚ

Ҳ.Юнусов. Ҳозирги замон халқаро-ҳуқуқий муносабатларида ислом омили	188
О.Мажидов. Янгиланаётган Ўзбекистонда фуқаролик жамиятини ривожлантириш сиёсатининг маънавий тамойиллари ва креатив хусусиятлари	195
Н.К.Турамбетов. Зарождение и развитие исследований по мусульманскому праву в европе (XVIII-XXI).....	200
Б.Махмадходжаев. Шамсул Аимма ал-Ҳалвонийнинг фикҳ илмига қўшган ҳиссаси	207
С.Тошев. Туркияда мустақил Ўзбекистон тарихининг ўрганилиши	211
Б.Ботиров. Ислом манбаларида инсон ҳуқуқ ва мажбуриятлари.....	216
M.B.Shermatova. Interpretation of women's rights in islam.....	222

ПЕДАГОГИКА ВА ТАРБИЯ

Г.С.Фузаилова. Абу Наср Фаробий ижодий фаолиятида таълим-тарбияга оид қарашлари	226
Н.Ш.Қудратова. “Изҳорул-ҳақ” журналининг баҳойлар ҳаракатига муносабати	231
J.A.Bo'riev. Yusuf Xos Hojibning “Qutadg'u bilig” dostonidagi diniy-falsafiy qarashlari.....	235

АХБОРОТ ХАВФСИЗЛИГИ

A.I.Dadamuhamedov, A.A.Maxkamov. Tas-ix tarmog'i va kibermakondagi diniy jarayonlarning rivojlanishi.....	239
D.S.Tuxtanazarov, A.A.Maxkamov, A.I.Dadamuhamedov. Axborotlashgan makonda yoshlar ongiga salbiy axborotlarning ta'siri	244

НАВРЎЗОВА Гулчеҳра Неъматовна
 Бухоро муҳандислик-технология институти
 Ижтимоий фанлар кафедраси профессори,
 фалсафа фанлари доктори
 email: premium.progress@mail.ru

НАҚШБАНДИЯ ТАЪЛИМОТИДА РИЗО ТУШУНЧАСИ

КОНЦЕПЦИЯ СОГЛАСИЯ В УЧЕНИИ НАКШБАНДИЯ

THE CONCEPT OF CONSENT IN THE TEACHING OF NAQSHBANDIYA

Аннотация: Мақолада Баҳроуддин Нақшбанд номи билан машҳур Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Бухорий (1318-1389) томонидан асосланган Нақшбандия камолот йўлининг асосий тушунчаси ризо ҳақидаги ғоялар мазмун-моҳияти очиқ берилган. Ризо тушунчасининг генезиси илк сўфийлик тариқати бўлган Муҳосибияга бориб етишии исботланган. Ризо тушунчасини Қодирия таълимоти асосчиси Абдулқодир Гийлоний, Абдулҳалиқ Гиждувоний асослаган Хожасонларнинг бозғашт тамойили, “Рисолаи ҳазрат Азизон”да ёзилган камолотнинг еттинчи шартини ризо ва Муҳаммад Бобойи Самосийнинг бу ҳақидаги фикрлари билан қиёслаб таҳлил этилган. Ризо тушунчасининг тинчлик ва хотиржамликда яшаш учун аҳамияти кўрсатилиб, ризо мақомида яшаш учун тавсиялар берилган.

Калим сўзлар: тариқат, муҳосибия, нақшбандия, ризо, мувофиқ, уйғун, муроса, нафс, мутаносиблик, мукамаллик, таваккул, муроса фалсафаси.

Аннотация: В статье раскрывается сущность представлений о согласии (ризо), основная концепция пути совершенствования Накшбандия, основанная на Мухаммаде ибн Мухаммаде ал-Бухари (1318-1389), известном как Бахауддин Накшбанд. Понятие согласия анализируется в сравнении с основоположником учения Кадирия Абдулкадиром Гилани, принципом возвращения ходжагонов, заложенным Абдулхаликом Гиждувани, седьмым условием совершенства, записанным в «Рисалаи хазрат Азизон», и воззрениями Мухаммада Бобойи Самаси. Доказано, что генезис концепции согласия восходит к Мухасибии, первому суфийскому тариқату. Подчеркнута важность концепции

согласия жить в мире и спокойствии и даны рекомендации для жизни в состоянии согласия.

Ключевые слова: Тарикат (путь духовно-нравственной зрелости), Мухасибия, Накшбандия, ризо (согласие), уместность, гармония, компромисс, нафс (получить желаемое), соразмерность, совершенство, риск, философия компромисса.

Annotation: The article reveals the essence of the ideas about consent, the basic concept of the path of perfection of Naqshbandi, based on Muhammad ibn Muhammad al-Bukhari (1318-1389), known as Bahauddin Naqshband. It has been proved that the genesis of the concept of consent goes back to Muhosibiya, the first Sufi order. The concept of consent is analyzed in comparison with the principle bozgasht (backwards) of the Khojas, founded by Abdulkadir Gelani, the founder of the Qadiriyya doctrine, the seventh condition of perfection written in the Risalai hazrat Azizon, and the views of Muhammad Babai Samasi on it. The importance of the concept of consent to live in peace and tranquility is highlighted and recommendations for living in a state of consent are given.

Keywords: The sect, Accounting, Naqshbandiya, consent, correspondence, harmony, compromise, lust, proportion, perfection, risk, philosophy of compromise.

КИРИШ

Маънавий меросимизнинг муҳим таркибий қисми бўлган Нақшбандия таълимотининг бунёдкор ғояларини ўрганиш янги Ўзбекистоннинг Учинчи Ренессанс пойдеворини яратишга асос бўла олади. Нақшбандия таълимоти моҳиятини ўрганиш бўйича мустақиллик йилларида салмоқли тадқиқотлар амалга оширилди [6,8,10-17,19] ва манбалар таржима қилинди [4,5,7,22,24]. Чет эл олимларининг бу соҳадаги асарлари ҳам эътиборга сазовордир [21,23,25,26]. Нақшбандиянинг бунёдкор ғояларидан бири “ризо” тушунчасидир. Ризо муроса фалсафасининг асосий тушунчаси бўлиб, жамиятда халқларнинг муросою мадорада, тинч, хотиржам ва аҳилликда яшашига имкон яратади. Ризо тушунчасини англаган ва унга амал қиладиган инсон бутун борлиқ билан уйғун, мувофиқ ва мутаносибликда яшаб жисмонан ва руҳан соғлом бўлиб, мукамал инсон даражасига етади. Ризо тушунчасининг моҳиятини фалсафий таҳлил этишга дастлабки уринишлар амалга ошган [15:25-46].

Хужвирий “Кашф ал-махжуб” асарининг биринчи бўлими 14-бобида дастлабки суфий тариқатларининг таълимотларини таҳлил этган. Биринчи сўфий тариқати сифатида муҳосибияни тилга олган ва бу таълимотга хос бўлган томонларни кўрсатган [27:176-182]. Унинг фикрича, муҳосибийлар Абу Абдуллоҳ Хорис ибн Асад Муҳосибийнинг давомчиларидир.

Муҳосибия тариқатига хос бўлган асосий эътиқод **ризо ва муҳосаба**дир.

Ризо – розилик, хушнудлик, мамнунлик. Тасаввуфда Аллоҳ ҳукми ва иродасига тўла таслим бўлиш. Зуннун Мисрийга кўра, “Ризо – кайғу ва қадарнинг аччиқлигини қалб севинчи ила қаршиламоқ”. Рувайм бин Аҳмад ал-Бағдодий эса ризони инсонга қисмат этилиши балолардан лаззатланиш истеъдоди, дея таърифлайди. Мавлоно Фузулий:

*Ё Раб, балойи ишқ ила қил ошно мани,
Бир дам балойи ишқдан этма жудо мани,*

деганида, бу - ўткинчи дунё ҳирсу ҳавасларидан кўнгилни бутунлай поклашни назарда тутган эди. Зеро, Жунайд Бағдодий қайд этганидек: “Ризо қалбларда восил бўлган илмнинг мустаҳкам ва саҳиҳ бўлишидир. Қалб илмнинг ҳақиқатига юзлангач, илм уни ризога йўналтирар”.

АСОСИЙ ҚИСМ

Ризо масаласида сўфийлар хилма-хил фикр ва мулоҳазалар билдирганлар. Кушайрий шундай деган: “Ироқлик сўфийлар билан хуросонлик маломатийлар ризо ҳолми ёки мақомми деган масалада мунозарага киришдилар. Хуросонликлар дедиларки, ризо мақомлар жумласидандир, таваккулнинг ниҳояти эрур. Бунинг маъноси, ризо – қулнинг ҳаракати ва интилиши билан эришиладиган нарсалар тоифасидан демак. Ироқликлар эса бундай дейдилар: “Ризо – ҳолларга мансуб. Қул бунга меҳнат, машаққат билан етиша олмас. Аслида, ризо дастлаб қулнинг интилиши ила қўлга киритилар. Ушбу ҳолатга кўра, у мақомлардан бири ҳисобланар, натижа эътибори ила эса ризо ҳоллар тоифасига кирар, шунинг учун у қозониладиган бир нарса эмасдир”.

Ризо тушунчасининг асосчиси Хорис Муҳосибий шундай айтади: “Ризо – илоҳий

тақдир амри билан бўладиган воқеалар вақтида қалбнинг сокинлиги, хотиржамлиги, илоҳий лутф билан бўлади. Ризо Илоҳий муҳаббат натижасидир, чунки ҳақиқий ошиқ маъшук томонидан бериладиган барча ишдан розидир.” Хужвирий “Ризо мақомларнинг охири ва ҳолнинг бошидир деб таъриф беради” [27:181]. Лекин Муҳосибий ризони ҳол деб белгиланган, чунки унга фақат Илоҳий лутф билан эришилади.

Ризо ҳақида Хужвирий ўз асарида ёзадики, у икки хил бўлади:

*Тангрининг инсондан розилиги.
Инсоннинг тангридан розилиги.*

Тангрининг инсондан розилиги, инсоннинг ҳар бир эзгу иши учун ажру барака бериш ва унга алоҳида кароматга ўхшаш файзлар лутф этишида кўринади.

Инсоннинг Тангридан розилиги у томонидан Илоҳий амрларни бажаришида намоён бўлади. Тангрининг инсондан розилиги, инсонни Тангридан розилигидан олдин келади. Чунки фақат илоҳий марҳамат билан инсон Тангри амрларини бажара олади. Инсон розилиги тақдир зарбаларидан норози бўлмаслик, унга боғлиқ бўлмаган ишларга руҳнинг истиқомати-устуворлиги, Тангри қаҳри ва лутфини бир хил қабул этиш, тангри томонидан нима берилса рози бўлишдир. Шунинг учун ҳам ризо қалбни поклайди.

Ризо ахлоқ нуқтаи назардан шундай ҳолатки, барча нарса Тангри тасарруфида эканлигига ва Тангри барча ҳолатда уни қўллашига ишончдир. Ризо ҳолатидаги инсонлар хотиржам бўладилар. Уларни тўрт хили бор:

Илоҳий ажр ва маърифатдан рози бўлганлар.

Бу дунёда берилган неъматлардан рози бўлганлар.

Бандага синов сифатида бериладиган балоларга рози бўлганлар.

Аллоҳ томонидан танланганлиги ва бу илоҳий муҳаббат самараси эканлигидан рози бўлганлар [27:171].

Ким ҳадяга кўзини тикиб, унга Ҳадя бераётгандан кўзини олса, у неъматни йўқотади, шунинг учун ризо ҳадя берувчидандир.

Мурасали ҳаёт тарзи ҳақида мутасаввифлар, инчунин Ғавсул Аъзам – Буюк Сақловчи, Пири

Дастгир номлари билан машҳур Абдулқодир Гийлоний (1078-1167) ҳам тафаккур қилиб, бунёдкор ғояларини ёзиб қолдирган. У киши ҳам ризо тушунчаси ҳақида фикр юритган ва у ҳам нақшбандия ғояларига таъсир этган.

Биз Абдулқодир Гийлонийнинг “ал-Фатхур Раббоний ва-л-Файзур Раҳмоний”, яъни “Раббоний фатх ва Раҳмоний файз” асари асосида буюк мутасаввифни ризо ҳақидаги ғояларига тўхталмоқчи эдик. Ғавсул Аъзамнинг бу асари Тошкентдаги “Мовароуннаҳр” нашриётидан 2005 йилда биринчи томи, 2006 йилда иккинчи томи самарқандлик уламо аҳлидан Муҳаммаджон Нуриддин, Олимхон Юсуф, Аброр Абдулазим, Абдулбоқи Азимлар таржимасида “Раббонийликни англаш ва раҳмоний файзни қозониш” номи билан нашр этилди. Бу китоб олтмиш саккиз мажлисдан иборат бўлиб, таржимонлар эллик мажлисини чоп этганлар.

Бутун тасаввуф аҳли каби Ғавсул Аъзам борлиқни илоҳий моҳиятга эга эканлигини ва у жуда ҳам мукамалликда яратилганлигини тан олади. Шунинг учун борлиқдаги мукамаллик, мутаносибликка мос, уйғун ҳаракат тўғри, эзгу, яхши иш деб қаралган. Ғавсул Аъзам ўз асарларида бутун илоҳий моҳиятга мос мувофиқ яшашни борлиқдаги барча тизим ва структураларни ўзаро уйғун яшаш деб англайди.

Ўз асарларида Гийлоний мувофиқ, уйғун, муроса, рози каби тушунчаларни тез-тез ишлатади. “Солиҳ бандалар Унинг ҳузурда ихлос билан тавба қилиб собит турадилар. Қазои қадарга ўзингиз учун ҳам, бошқалар учун ҳам мувофиқ бўлинглар. Азизлику хорлик, бойлику фақирлик, саломатлигу касаллик ва яхши-ёмон нарсаларда Ундан рози бўлинглар” [1:43] деб ёзади Ғавсул Аъзам. Бу иқтибос унинг норозилик гуноҳни келтириб чиқаришини ва инсон ундан қайтиб, тавба қилиб рози бўлиб, борлиққа уйғун, муроса билан ҳаракат қилиши зарурлиги, бунинг учун қазои қадарга мувофиқ бўлиш кераклиги нуктаи назарини ёритади.

Дарҳақиқат, инсон ўз-ўзини яхши англаса, ўзига берилган имкон, ақл-идрок, фаҳм-фаросат, интилиш ва лаёқатни сезса жамиятдаги ўрни ва ўз вазифасини билади ва шунга мос ҳаракат қилади. Розилик муросаю мадорани, у бўлса хотиржамлик ва сокинликни келтириб

чиқаради. Норозилик, ўзига мос бўлмаган нарса ва ҳодисаларга интилиш муросасизлик, низо, жанжал, урушни келтириб чиқаради ва инсонлар ҳаловати бузилади. Ўз-ўзини англамаслик, билмаслик ва муросасизлик инсонга турли изтиробларни ва бу изтироблар ёмон ҳис-туйғулар: ғазаб, нафрат, ҳасад, жаҳл, рашк, умидсизлик, кибру ҳаволарни уйғотиб, инсонни ўз нафсининг қурбонига айлантиради. Шунинг учун Ғавсул Аъзам ёзади: “Аллоҳ таоло тортишувчи ва жанжалкаш билан дўст бўлмайди. Балки у гўзал хулқли, зоҳири ва ботини хотиржам, тўғри, софдил кишига ҳамроҳдир. Қадарга рози бўлган ҳар бир кишига Аллоҳ таолонинг ҳамроҳлиги доимий бўлади” [1:45].

Ғавсул Аъзам Аллоҳга мувофиқ бўлишга, унинг сизга ва бошқаларга нисбатан феълларига рози бўлишга чақиради. Аллоҳга мувофиқлик деганда у тор доирадаги боғланишлардан узилиб, энг олий ҳаддаги умумборлиқ микёсидаги зотга боғланиш ва бутун борлиққа юқоридан назар қилиб, меҳр-муҳаббатли бўлишни тушунади. Инсонлар кўпинча ўз мансаблари, мавқелари, одамларнинг уларни ҳурмат-иззат қилиши, пул, мол-дунё, оила-фарзанд ва бошқаларга боғланиб, тор доирада ўйлайдилар. Аллоҳга мувофиқлик ёки унга боғланиш бутун миллатларни бу зот яратгани, барча динлар, уларнинг пайғамбар, валий, муқаддас китоблари унинг изни билан бўлганлигини англашга ва уларни ҳурмат қилишга, улар ҳам яшаш ва мавжудлик ҳуқуқига эга бўлишини тушунишга олиб келиб, тинч-тотувлик, бағрикенгликка асос бўлади.

Ғавсул Аъзам бутун борлиққа мувофиқлик билан ҳаракатга хилоф ишни нафс деб айтади. Дарҳақиқат, инсон тана ва руҳнинг уйғунлигидан иборат. Тана истаклари нафсни тўғдиради. Уларни меъёрдан ортиши баднафслик, бахиллик, жоҳиллик, зулм, хиёнат, мунофиқлик, риёкорликка сабаб бўлади. Абдулқодир Гийлоний “Агар нажот истасанг, Раббинг азза ва жаллага мувофиқ бўлиш орқали нафсингга хилоф иш тут. Унинг тоатиға мувофиқ бўлиб, осий бўлишдан саклан” [1:91], дейди. Бу билан бутун борлиқ доирасидаги илоҳий мувофиқлик инсонни имонлилик ва бандалик каби улуғ мақомга етказиб, эзгу ишдир. Нафсга мувофиқлик эса тор доирада

ўйлаш, номутаносиблик, номукамалликка олиб келади ва исён ва осийликка сабаб бўлиб, инсонни тубанлаштиради деган ғояни илгари суради.

Ғавсул Аъзам бутун махлуқотни уч турга бўлади: фаришта, шайтон, инс. “Фаришта бутунлай яхши, шайтон бутунлай ёмон. Инсда эса яхшилик ҳам, ёмонлик ҳам аралаш. Агар яхшилик ғолиб келса, фаришта қўшилади, агар ёмонлик ғолиб келса шайтон билан танишади” [2:124], деб ёзади Гийлоний.

Ғавсул Аъзам “Машғуллик ила фориғлик” шиор билан бутун ҳолатда Аллоҳдан огоҳ бўлишга, яъни ҳар бир амални бутун борлик учун эзгу бўлишига эътибор бериб қилишга чақиради. У бирор иш билан машғуллик сизни аслдан фориғ этмаслиги лозим дейди. Сиз мансаб, пул, мол-дунёга машғул бўлиб, ёлғон, макр-ҳийла, омонатга хиёнат қилганингизда Раҳмонни унутиб, шайтон йўлига ўтасиз. Бу эса номақбул ҳаракатлигини Ғавсул Аъзам таъкидлайди.

Ғавсул Аъзам ўз асарида “Одамларга мурсаю мадора қилиш ҳам садақадир” деган ҳадисни келтириб, саҳий бўлишга, Аллоҳнинг сизга қилган икромидан уларни ҳам баҳраманд этишга чақиради. Одамларга меҳрибонлик ва юмшоқлик туфайли инсон хулқи илоҳий сифатни эгаллаши ва натижада инсон илоҳий моҳиятга мувофиқ бўла олишини буюк мутасаввиф таъкидлайди.

“Мувофиқлик муҳаббат шартларидандир. Муҳолифлик эса душманлик шартларидандир”, [2:100] деб, Ғавсул Аъзам тақдирдан рози бўлишга чақиради.

Ғавсул Аъзам инсоннинг зоҳирини ботинига, дилини тилига, амалини илмига мувофиқ, уйғун бўлиши лозим деб, риё, мунофиқлик, сохталикдан инсонларни сақлаш лозим дейди.

Мутасаввиф мувофиқ, уйғун, мурсадан чекинганда, гуноҳ юкларидан кутулиш учун тавба қилишни тавсия беради.

Ҳужвирий ҳақ деб кўрсатган Ҳорис Мухосибий асослаган муҳосибия тариқати учун ризо тушунчаси асосий бўлиб, нақшбандия тариқати уни тўла қабул этган. Нақшбандия тариқати асосида турган 11 умдатнинг 6-чиси “Бозгашт” бўлиб, унга асосан бу йўлдаги шахс ҳар бир қилган амалини таҳлил этиб, поклаб, “Танграм, менинг мақсудим сен ва сенинг

ризолигингни тилайман” деб ибодат этади. У тавба ва шукр орқали Ҳаққа ўз ризолигини изҳор этади.

“Бозгашт” тамойилини тариқатга Абдулҳолиқ Ғиждувоний киритган. Бу кўрсатадики, нақшбандия таълимотидаги ризо ғоясининг шаклланишида хожагон тариқатининг ҳам ўрни бор. Хожагон тариқатидаги ризо ғоясининг шаклланишида эса муҳосибия тариқати таъсири бор. Абдулҳолиқ Ғиждувоний бу маънода шундай ёзган:

*Покиза хисол боши андар ҳама ҳол,
Ки аз хислати покиза шавад аҳли камол.
Беҳтар зи ризогии Ҳақ чи ёбад банда?
Рози аст худо зи марди покиза хисол [3:17].*

Мазмуни:

*Барча ҳолатда покиза хислатли бўл,
Чунки камол аҳли покиза хислат ила бўлади.
Банда Ҳақ ризолигидан яхшироқ нимани
топа олади?*

*Покиза хислатли эр кишидан Худо ҳам
розидир.*

Хожаи Жаҳон бу мисралар орқали ризо мақоми поклик даражаси эканлигини ва Аллоҳ покиза хислатлидан розилигини қайд этмоқда.

Шунингдек, бу ғояларни давом эттириб, хожагон тариқатининг тўртинчи пири Хожа Али Ромитаний ҳам ўз “Рисолаи Азизон” асарида Ҳаққа етишнинг ўн шартларидан еттинчисини ризо деб кўрсатган. Манбада бу ҳақда шундай ёзилган: “Еттинчи шарт – Аллоҳ Таоло ҳукмига ризо бўлиш. Таваккул ва тафвиз – бутун ишларни Аллоҳга топшириш ҳам шулардандир” [12:32]. Бу ерда ризо мақоми - таваккул ва тафвиз мақомлари билан уйғун, мувофиқ ва боғланишда эканлиги қайд этилмоқда. Дарҳақиқат ризо бўлган одамгина таваккул қила олади.

Ризо шартида Ҳазрат Азизон инсон ўзини меъёрда сақлаши, хотиржам бўлиши, таназзулга тушмаслиги учун хавф-қўрқув ва рижо-умид мақомлари орасида бўлишини тавсия беради. Яъни инсон доимо ҳар бир қилган амалини назорат этиб туриши, гуноҳ қилишдан қўрқиши, яхши, хайр ишнинг баракаси файзига умид қилиши лозим. Ризо шарти инсонни ҳақиқий банда мақомига етказди.

Бундан маълум бўладики, муҳосибиядан ризо мақоми тасаввуфий тариқатларга, бир томондан таваккул ва тафвизни, бошқа томондан, хавф ва рижо мақомларини вужудга келишига сабаб бўлган.

Ризо ҳақидаги таълимотни шаклланишида Баҳоуддин Нақшбанднинг устози Муҳаммад Бобойи Самосийнинг ҳам ўз ўрни бор. Бу ҳақда манбаларда қуйидаги маълумот берилади: Баҳоуддин Нақшбанд Муҳаммад Бобойи Самосийни хизматларига бориб, уйлари ёнидаги масжидда туни билан ибодат қилиб, бошини саждага қўйиб, кучли ҳожатмандлик илтижоси билан тилидан: “Илоҳо, бало ва кулфатнинг юкини кўтара олиш ва муҳаббатнинг меҳнатини торта олиш қувватини менга арзон тут”, деган сўз ўтди. Тонг отгач, Баҳоуддин Ҳазрати Хожа Бобойи Самосий ҳузурига кирди. У киши шундай дедилар: “Эй фарзанд, дуода: “Илоҳо, Сенинг улуғ ризоинг нима ишда бўлса бу бандани ўша ишга мубтало эт!” демоқ лозимдир, чунки Ҳақ субҳонаҳу ва таоло ўз ҳикмати билан ўз дўстига муҳаббат балосини юборади ва ўз инояти билан ўша юкни тортишни ўз дўстига ато қилади” [4:97]. Бу иборалар Нақшбандия тариқатидаги ризо ғоясининг шаклланишида асослардан бири бўлиб хизмат қилган.

Ризо инсонни тамкин, уйғунлик, мувофиқлик, муроса ва мадорага олиб келувчи зарурий ҳолатдир. У инсонлар орасида хотиржамлик, сокинлик, барқарор муносабатни олиб келади. Жамоа ҳаётининг барқарорлиги шартларидан бири ризодир. Баҳоуддин Нақшбанд бу ғояларни ривожлантириб айтган эдиларки,

*“То дар ин ҳирқаем мо,
Ҳам наранжсем, ҳам наранжонем” [4:97].*

Мазмуни:

“Биз шу ҳирқа – дарवेशлик кийимида эканмиз,

*Бировдан ранжисмаймиз ҳам ва бировни
ранжитмаймиз ҳам.”*

Ризо тушунчаси муроса фалсафасининг ҳам муҳим таркибий категориясидир. Мустақиллик даврида фалсафа фани мазмун-моҳияти жиҳатдан тубдан ўзгарди. Синфийлик, қарама-қаршилик нуқтаи назарлар жойини

муроса, тадрижийлик каби инсониятга тинч-тотув, хотиржам ҳаётӣ тарзни таъминловчи тушунчалар эгаллай бошлади. Лекин ҳали муроса фалсафасини ҳар жиҳатдан ўрганиш талаб этилади. Ўзбекистоннинг Биринчи Президенти Ислоҳ Каримов Ўзбекистон Республикаси мустақиллигининг 16 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги табрик сўзида қуйидагиларга эътибор бериш керак деб, бешта масалани кўрсатган эди. Бешинчи масала юзасидан И.Каримов юртимизда турли миллат ва диний конфессиялар вакиллари ўртасида тотувликни, фуқаролараро аҳилликни кўз қорачиғидай асраш яқин ва узоқ қўшниларимиз билан ҳамкорлик ва ҳамжиҳатликда яшаш, жамиятимизда меҳр-оқибат, саховат ва бағрикенглик муҳитини янада кучайтириш ҳар биримизнинг муҳим вазифамиз бўлиб қолиши даркор деб таъкидлади. Шунинг учун ҳам бу вазифани амалга оширишга ёрдам берадиган таълимотларни ўрганишни давримиз тақозо этади.

Ризо мақоми тинчлик ва осудаликнинг ҳам асосидир. Халқимиз азалдан тинч-осуда, хотиржам, муросаю-мадорада, ўзаро уйғунлик ва мувофиқликда яшашни истайди ва шунга ҳамиша ҳаракат қилади. Бундай тамойиллар асосида яшаш бағрикенглик турмуш тарзидир. Лекин тинч-осудалик жойини уруш-жанжал, муросаю мадоранинг ўрнини муросасизлик ва зиддият, ўзаро уйғунлик ва мувофиқликни эса низо ва келишмовчилик эгаллаб туриш ҳоллари кўп учрайди. Инсонлар рози бўлиб, сокин, ботамкин яшашга муносиб бўлганлари ҳолда кўпинча норози, изтиробда, беҳаловат яшайдилар. Натижада бағрикенглик жойини бағриторлик эгаллайди.

Инсон зотининг бағри, кўкси, қалбида бутун олам сиға оладиган бўлатуриб, арзимаيدиган нарса учун жисму жонини азобга қўяди. Ахир инсон зотига беҳудага қуйидаги таъриф берилмаган:

*Ғар ба сурат олами асгар туи,
Лек ба маъни олами акбар туи.*

Мазмуни:

*Суратинг, зоҳиран кичик олам бўлсанг-да,
Лекин маъно жиҳатидан, ботинан буюк
оламсан.*

Антик давр файласуфларидан тасаввуф намояндаларигача инсон бутун борлиқ ичида кичик зарра, микроолам бўлса-да, лекин маъно жиҳатидан макроолам эканлигини тавсифу тадқиқ этганлар.

Инсон ўз моҳиятига уйғун рози ҳолатда амал қилса бахтли яшайди, лекин унга номувофик, норизо бўлса изтироблар занжирида ўралашади. Инсон ўз-ўзини англамай, изтироблар гирдобига қолишига сабаблар нима? Инсон ўз-ўзини, моҳиятини, ҳаётдаги ўрнини, умр мазмунини англаб, тақдирга рози бўлиб яшаса сокин, хотиржам бўлади. Лекин маълум тор доирадаги нарсаларга боғланса, умрини фоний ўткинчи нарсаларга қурбон қилиш мумкин. Инсон тана ва руҳи учун озуқа бўлган нарсаларга меъёрида боғланиши мумкин. Меъёридан ортиқ жуда ҳам, девонавор боғланиши мутаассиблик, ақидапарастликни олиб келади.

Ҳаётий тажрибалар кўрсатадики, инсон ўзининг мавқеи, ўрнига, одамлар орасидаги унга бўлган муносабатга, ҳукмронликка, пулга, ўз қобилиятига, бировларни назорат қилиб туришга, ўзининг номукаммаллиги, яъни қўлидан иш келмаслигига, оила, болаларига, жинсий майлга, ўз мақсадига, ўз фаолиятига, ақли, ҳуснига, маълумоти ва ишонган ғоясига мол-мулк ва бошқаларга меъёридан ортиқ боғланиши мумкин [20:270]. Бу боғланиш уни безовта қилади. У боғланган нарсасидан ажралишдан кўркади, биров у ҳақда нотўғри фикр айтса жаҳли чиқади, уни қўлламаган кишидан нафратланади, уни айблайди, улардан хафа бўлади, рашк қилади, кўнгли тўлмайди. Мабодо боғланган мақсадига эришмаса уялади, хавотирланади, умидини узиб, руҳан тушкунликка тушади, ғазабланади, ҳасад жисму-жонини куйдиради ва шундай вазиятга тушмаслик учун ноинсоний, ҳайвонга хос ҳаракатлар қилади. Нақшбандия таълимоти асосчиси Баҳоуддин Нақшбанд шундай деганлар:

*Тааллуқ ҳижоб асту беҳосили,
Чун ин бандҳо бигусели восили.*

Мазмуни:

Боғланишлар ҳижоб, парда, тўсиқдир сен ҳосилсизсан,

Бу бандлардан қутулсанг, уларни узиб ташласанг, улар билан хайрлашсанг восилсан.

Дарҳақиқат, маълум мақсад-муддаога меъёридан ортиқ боғланиш инсон кўзини кўр, қулоғини қар қилиб, қалбини қаттиқ ва тор қилади. Натижада инсон кибру ҳавога берилиб ўз мақсади йўлида гуноҳ ишларга ҳам қадам қўйиб, ўз-ўзига жабр қилади. У бировга тухмат қилиш, ҳаётига зомин бўлишдан ҳам тонмайди. Бир гуноҳни ёпиш учун ундан ҳам каттароқ гуноҳга қўл уради.

Буларни ҳаммаси инсонда турли изтиробларни туғдиради. Психолог А.Свияш тадқиқ этганки, инсон жисмига кириб олган изтироблар 50% бўлгунча у қулай, роҳатланиб яшashi мумкин. Лекин улар сатҳи 70%га етса муаммолар ўсади. Масалан: Машинасига жуда боғланган киши аварияга учраб, бу машинаси омадсизлик келтириши мумкин. Мол-мулкига муккисидан берилган уйига ўғри тушиши ёки ёнғин бўлиши мумкин. Яъни табиат мувозанат, меъёр бузилганлиги билан инсонни огоҳлантириб, ҳушёрлик ва огоҳликка чақириб, ғафлат уйқусидан уйғота бошлайди.

Изтироблар кўзаси 85%га етса мақсадларга тўсиқлар пайдо бўлади. Шу мақсадига етиши йўлида инсон боғланган компания ёки банк банкрот бўлиши, ўша ғоянинг ҳатолиги фош бўлиши мумкин. Булар инсоннинг ўзига келишга, ҳаётни чуқурроқ мушоҳада қилишга, тор доирада ўйламасликка олиб келади. Масалан, Баҳоуддин Нақшбанд Халил Ота деган шайхга олти йил хизмат қиладилар. Тақдир тақозоси билан Халил Отага тахту тож насиб этиб, у Султон Халилга айланади. Баҳоуддин яна олти йил унинг хизматида бўлади. Олти йилдан кейин тахту-тож таназзулга учрайди. Бу Баҳоуддин Нақшбанд учун яхши сабоқ бўлади ва мол-мулк, бу фоний дунёга боғланишнинг ҳатолигини бир умрга англайди.

Дарҳақиқат, диннинг асл бағрикенглик моҳиятини англамай жаҳолат ва мутаассибликка берилиш бу фанатизм, ақидапарастлик, фундаментализм, экстремизм ва ҳатто терроризмга олиб келади. Бирор иркни бошқасидан устун қўйиш ирқчилик, бир миллатни бошқаларидан устун қўйиш миллатчилик каби иллатларга олиб келиб, низо, уруш-жанжалларга сабаб бўлиши, бегуноҳлар қони тўкилиши, моддий ва маънавий ёдгорликлар ер билан яқсон бўлишига саба бўлиши мумкин. Ризо эса инсонни меъёрда сақлаш воситасидир.

Хўш, изтироблар кўзаси тўлмаслиги, роҳат-фароғат ва тинч осудаликда яшаш учун нима қилиш лозим? Аввало жисму жонимиз, тана ва руҳиятимиздаги бу номутаносиблик, гуноҳ ва хато юкидан қутулиш лозим. Бунинг учун қуйидагиларни тавсия бериши мумкин:

1. Юрак амри ва ақл-тафаккур билан қадам босиш лозим. Бу ишни амалга оширишда нақшбандия таълимотидаги “Хуш дар дам” – яъни ҳар бир нафас, онда ҳушёр бўлиш, “Назар бар қадам” – ҳар бир қўяётган қадамга назар қилиб уни таҳлил этиш, “Сафар дар ватан” – ўз-ўзингни ички таҳлил этиб, ҳаракат мотивини англаб, эзгу ният билан амал этиш, “Хилват дар анжуман” – жамоа ичида риёсиз, холис Аллоҳ ризолиги учун ҳаракат қилиш, “Вуқуфи калби” – калбдан огоҳлик, “Вуқуфи замони” – вақтдан огоҳлик тамойилларининг ўз ўрни бор. Бу тамойиллар мазмун-моҳиятини англаш ва уларга риоя этиш “изтироблар кўзасини” бўшашига сокин ва хотиржам яшашига ёрдам беради.

2. Шахс ўзидаги ижобий томонини ривожлантириши лозим. Абдулҳолик Ғиждувоний асослаган “Бозгашт” – яъни қайтиш тамойили бунга ёрдам беради. Қилинган ҳар бир амалдан кейин уни таҳлил этмоқ керак. Ундаги тўғри, мақбул, ижобий томонларга “Шукр” қилиб, уни ривожлантириш ва салбий томонлар учун “Тавба” қилиб ундан қутулиш яъни муҳосаба – ҳисоб-китоб қилиб ижобийликка томон ўзгариш лозим.

Инсон ўз-ўзини таҳлил – муҳосаба – ҳисоб-китоб қилаётганда, бировни айблаш, бошқаларни гуноҳкор қилиш позициясидан воз кечиб, “Мен қаерда хато қилдим?”, “Нимани нотўғри бажардим?” деб, ўз-ўзини англаш, ният, қалб ҳаракатларини билишга томон бориши лозим. Шунга у душманига ҳам ўз хатосини англашга ёрдам бергани учун раҳмат дейдиган бўлади. Лукмони Ҳакимдан: “Одобни кимдан ўргандингиз?” деб сўраганларида, “Одобсиздан” – деб жавоб берибдилар. Яъни ҳар бир ҳаракатга ибрат кўзи билан қараш инсондаги ижобий томоннинг ошишига ёрдам беради ва гуноҳлардан уни поклайди.

3. Ҳаётда сиз учун белгиланган вазифаларни бажармоқ. Бутун борлиқ мукамаллик билан яралган бўлиб, ундаги бир ғишт ҳам ўз ўрнидан қўзғатилса акс таъсири бўлади. Борлиқдаги инсонларнинг ҳар бирига

ҳам шундай меъёрида ақл-идрок, фаҳм-фаросат, касб-хунар берилганки, у ўзига белгиланган вазифани бажарса иши олға боради, унумли бўлиб яшайди. Лекин ўз тақдирдан норозилик, ўзига белгиланмаган вазифага интилиш – номутаносиблик низо ва жанжал, омадсизликни келтириб чиқаради. Шунинг учун инсон ўз ўрнини билиши, ўз мавқеига мос ҳаракат қилиши лозим.

Бундай бағрикенгликка асосан турмуш тарзини жорий этиш жамиятимизда тинч ва барқарор турмуш тарзи асосидир.

ХУЛОСА

Нақшбандия таълимотидаги ризо тушунчасининг илдизи илк сўфийлик тариқатларидан бири бўлган муҳосибиядаги ғоялардан озиқланади.

Ризо тушунчасининг шаклланишида Абдулқодир Гийлонийнинг мураса, мувофиқлик, уйғунлик ғоялари билан ҳамоҳангдир.

Ризо тушунчасининг асосларидан бири Хожагон таълимотидаги “Бозгашт” тамойилидир.

“Рисолаи Ҳазрат Азизон”даги камолотнинг ўн шартидан бири бўлган еттинчи шарт – ризо шарти Нақшбандия ғоясининг тақомилига таъсир этган.

Баҳоуддин Нақшбанднинг устози Муҳаммад Бобои Самосийнинг ўғитлари ризо тушунчасини илдизларидан биридир.

Ризо тушунчаси мураса фалсафасининг таянч категорияларидан бири бўлиб, жамиятда тинчлик ва барқарорликнинг асоси ҳамда инсонларнинг бутун борлиқ билан уйғун ва мутаносибликда яшаб мукамал бўлишнинг самарали воситасидир.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхати

1. Абдулқодир Жийлоний (Ғавсул Аъзам). Раббонийликни англаш ва Раҳмоний файзни қозониш. Биринчи китоб / Масъул муҳаррир Тўлқин Ийсо ўғли. – Т.: Мовароуннахр, 2005. – 259 б.
2. Абдулқодир Жийлоний (Ғавсул Аъзам). Раббонийликни англаш ва Раҳмоний файзни қозониш. Иккинчи китоб. – Т.: Мовароуннахр, 2006. – 368 б.
3. Абдулҳолик Ғиждувоний. Васиятнома. Қўлёзма. 17 в.

4. Абул Муҳсин Муҳаммад Боқир ибн Муҳаммад Али. Мақомоти Хожа Баҳоуддин Нақшбанд / Форсийдан таржимон, сўз боши, изоҳ ва лугат муаллифи Маҳмуд Ҳасаний. – Тошкент: “O‘zbekiston” НМИУ, 2019. – 335 б.
5. Баҳоуддин Нақшбанд. Аврод (тўлдирилган қайта нашр) / Мақола, изоҳ ва шарҳлар муаллифи ва таржимон Г.Н.Наврўзова. – Тошкент. “Sano-standart” нашриёти, 2019. – 112 б.
6. Баҳоуддин Нақшбанд Бухорий / Нашрга тайёрловчи ва изоҳлар муаллифи Йўлдош Эшбек. – Қарши: “Насаф” нашриёти, 2010. – 240 бет.
7. Баҳоуддин Нақшбанд (Манбалар таҳлили) / Тўплаб нашрга тайёрловчи мақола изоҳ ва шарҳлар муаллифи. Г. Н. Наврўзова. – Тошкент: “Sano-standart” нашриёти, 2019. – 256 б.
8. Бухорий С.С. Ҳазрат Баҳоуддин Нақшбанд (Дилда ёр). – Т.: “Бухоро”, “O‘qtuvchi” нашриёт-мабаа ижодий уйи, 2007. – 120 б.
9. Ислом. Энциклопедияси: А-Ҳ / Шайх Абдулазиз Мансур таҳрири остида. – Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2017. 672 б.
10. Наврўзова Г. Нақшбандия тасаввуфий таълимоти ва баркамол инсон тарбияси. – Тошкент: Фан, 2005. – 233 б.
11. Наврўзова Г.Н. Нақшбандия – камолот йўли. – Тошкент: Фан, 2007. – 189 б.
12. Наврўзова Г. Ҳазрат Азизон камолотга етишнинг ўн шarti хусусида. – Бухоро, 2007. – Б. 32.
13. Наврўзова Г.Н. Хожа Баҳоуддин Нақшбанд ҳаёти ва маънавий мероси. – Т.: ЎзР ФА «Фан» нашриёти давлат корхонаси, 2021. – 244 б.
14. Наврўзова Г., Зоиров Э. Бухорои шарифнинг етти пири. – Тошкент: Muharrir nashriyoti, 2018. – 72 б.
15. Наврўзова Г.Н., Рахматова Х.Х. Нақшбандия тушунчалари генезиси. – Бухоро: “Бухоро” нашриёти, 2010. – 160 б.
16. Navruzova G.N. Bahauddin Naqshband – the seventh pir of Bukharai Sharif (Noble Bukhara) // Islom tafakkuri (Maxsus son) 2020. – B. 5-8.
17. Navruzova G.N., Ubaidova V.E. Pharaoh of the weavers of Bahauddin Naqshband. Academicia // An International Multidisciplinary Research Journal. Vol. 10 issue 5, May 2020. Impact Factor: SJIF 2020=7.13. – P. 922-926.
18. Ронда Берн. Куч / тарж.: М.Убайдуллаева. – Тошкент: “Davr Press” НМУ, 2018. – 192 б.
19. Сайфиддин Сайфулло. Етти Пир (Дунё муршидлари). – Т.: “O‘zbekiston” НМИУ, 2019. – 288 б.
20. Свияш Александр. Как быть, когда все не так как хочется. – Москва: ЗАО Центрополиграф, 2012. – 290 с.
21. Тримингэм Дж.С. Суфийские Ордены в исламе. Пер с англ. А.А.Ставиской, под редакцией и с предисл. О.Ф. Акимущкина. – М.: Наука. ГРВЛ, 1989. – 328 с.
22. Фахруддин Али Сафий. Рашаоту айнил-хаёт («Обихаёт томчилари»): тарихий-маърифий асар / Табдил қилувчилар, нашрга тайёрловчилар: М.Ҳасаний, Б.Умрзоқ. Масъул муҳаррир: Б.Умрзоқ (ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти). – Т.: Абу Али Ибн Сино номидаги тиббиёт нашриёти, 2004. – 536 б.
23. Shaykh Muhammad Hisham Kabbani. The Naqshbandi Sufi Way History and Guidebook of the Saints of the Golden Chain. – Chicago, 1995. – 469 p.
24. Хожа Абдулхолик Гиждувоний / Сўз боши, таржима лугат ва изоҳлар муаллифи Маҳмуд Ҳасаний. – Тошкент: Ўзбекистон, 2003. – 128 б.
25. Юрген Пауль. Доктрина и организация Хваджаган-нақшбандия в первом поколении после Баха’ ад-дина // Суфизм в Центральной Азии (зарубежные исследования). – Санкт-Петербург: Наука, 2001. – С. 114-210.
26. Яъкуби Чархий. Рисолат унсия // Рисолахон пирон ва пайравони нақшбандия. – Душанбе, 2017. – Б. 180-187.
27. Ҳужвирий Али бин Усмон. Кашфул маҳжуб / С.Улуғдоғ нашрга тайёрлаган. – Истанбул, 1982. – 267 б.